

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE

THE STATE INSTITUTION «INSTITUTE
OF WORLD HISTORY OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Studies in Honor of
Valerii Smolii

Book 1
SPACES OF HISTORY

Kyiv 2020

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Студії на пошану
Валерія Смолія

Книга перша
ПРОСТОРИ ІСТОРІЇ

Київ – 2020

УДК 94(477)(082)

A38

*Затверджено до друку вченими радами
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р.)
та Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 26 листопада 2019 р.)*

Упорядники:

Світлана БЛАЩУК, Геннадій БОРЯК, Віктор ГОРОБЕЦЬ,
Андрій КУДРЯЧЕНКО, Валентина МАТЯХ, Василь ТКАЧЕНКО,
Вікторія СОЛОШЕНКО, Олексій ЯСЬ

Відповідальний редактор

Геннадій БОРЯК

Редактор

Валентина МАТЯХ

Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія :
A38 У 2-х кн. / відповід. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана,
Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Вален-
тина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т
історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут
всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 1 :
Простори історії. 672 с.

ISBN 978-966-136-707-3

ISBN 978-966-136-708-0

У першій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені
розмаїтим фаховим проблемам, сферам і площинам студювання історії
України. Статті згруповано за проблемно-тематичними рубриками – «Циві-
лізація. Ідентичність. Регіоналістика», «Світ соціального: структури, ієрар-
хії, спільноти», «Personalia», «Екстремальний хронотоп ХХ століття».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)

ISBN 978-966-136-707-3
ISBN 978-966-136-708-0

© Автори статей, 2020
© Інститут історії України Національної
академії наук України, 2020
© Державна установа «Інститут всесвітньої
історії Національної академії наук
України», 2020

СВІТ СОЦІАЛЬНОГО:
СТРУКТУРИ, ІЄРАРХІЇ,
СПІЛЬНОТИ

Наталія БІЛОУС

БОЯРИ-ШЛЯХТА ІЗ ЗАУШШЯ НА СЛУЖБІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – СЕРЕДИНА XVII ст.)

Бояри-шляхта із Заушшя або «заушани» – так називали у литовсько-польську добу жителів поселень обабіч річок Норинь, Жерев і Уша (суч. р. Уж) від Коростеня до Овруча, включаючи околиці навкруги вказаних міст у радіусі 40–50 км. Географічно ця територія знаходиться майже на межі Житомирського Полісся з Київським, яка зазвичай проводиться приблизно по лінії Народичі – Малин – Радомишль. У XVI–XVIII ст. на ній існували родові шляхетські села-гнізда: Багриновичі, Бехи, Білошичі, Бовсуни, Васьковичі, Вигів, Гаєвичі, Гошів, Закусили, Каленське, Кобилин, Круки, Левковичі, Мединівка, Мелені, Можари, Мошки, Недашки, Норинськ, Сингаї, Скурати (Шкурати), Ходаки, Чоповичі та ін. Більшість цих поселень була заснована у киеворуські часи і майже безперервно розвивалася до XX ст. У сучасній українській історіографії дискусійними та мало вивченими є питання щодо походження, соціального та правового статусу, роду занять зауської шляхти у XVI – середині XVII ст. Тому введення у науковий обіг нових джерел та аналіз уже відомих, що доповнюють дані стосовно цієї соціальної групи, є актуальним.

У литовсько-польські часи зазначену територію населяли переважно господарські зем'яни-шляхта і залежні зем'яни (панцирні та путні бояри), які посідали найнижчий щабель у землевласницькій структурі регіону. Вивчаючи прошарок залежного зем'янства у Великому князівстві Литовському, польський історик Вітольд Сенкевич порівняв генезу та правове становище цих груп із інститутом васалітету західноєвропейського зразка і констатував їх схожість, відшукуючи найближчі аналоги в Пруссії та Лівонії, тобто орденських державах, сусідах Литви. Водночас науковець виявив впливи Сходу, візантійські і монгольські, схилиючись до думки, що постання інституту феодального васалітету в литовсько-руській державі було закономірним наслідком слабкої централізації ВКЛ та виникнення в ньому окремих регіональних груп, наділених ознаками повної незалежності¹. Сучасні білоруські історики В. Голубев і А. Довнар, досліджуючи цей

---

¹ *Sienkiewicz W.* Ziemianie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII w. Warszawa, 1982 (машинопис дисертації, Варшавський університет); *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. 2 вид. Київ, 2008. С. 271–272.

соціальний прошарок на білоруських теренах ВКЛ, дійшли висновку, що панцирні бояри – особлива категорія сільського населення, які виконували військово-повинності по охороні і обороні замку і підпорядковувались старості. За свою службу вони отримували земельні наділи на правах спадкового володіння з правом передачі їх в інші руки, але з умовою виконання призначених на цю землю служб і повинностей. У випадку порушення своїх прав бояри активно змагалися за їх збереження – аж до колективних виступів і відмови від виконання невлас- тивих для їх статусу обов'язків².

Дещо відмінна ситуація склалася у Київському воєводстві, де специфіка прикордонного життя призвела до побутування соціальних груп (проміжних між шляхтою і селянством) та озброєного люду різних соціальних категорій. Адже тут здавна жили панцирні бояри та бояри-слуги, які щільно заселяли околиці великокняжих замків північної Київщини і не зливались з селянами-підданими³. До озброєного люду належали і міщани «українних міст», які крім звичних занять – ремесла і торгівлі – виконували ще й оборонні функції, тобто фактично несли військову службу⁴. На прикордонній смузі Лівобережної та Південної Київщини такі ж функції виконували козаки, які тривалий час боролися за офіційне визнання у правах рицарського стану.

На думку Н. Яковенко, за княжіння Олельковичів на Київщині усталилася система «польних сторож», суть якої полягала в регулярних чергуваннях боярських загонів на переправах і татарських шляхах. На території порубіжних замків зростав прошарок так званих «кінних слуг» – дрібних бояр, наділених землею і зобов'язаних нести збройну службу в почті намісника (чи старости) того замку, до якого була приписана та ділянка землі. З XVI ст. за ними закріпилася назва «панцирні бояри» – збройний контингент особисто вільних людей з напівшляхетським статусом. «Служба конем» гарантувала особисту незалежність, що великокнязівський уряд і не ставив під сумнів, періодично підтверджуючи права і привілеї тим боярам, які часто порушувала овруцька замкова адміністрація⁵.

З плином часу давнє руське боярство розпалося на кілька груп, з яких виокремилися «зем'яни», «слуги ординські» та «слуги замкові». До обов'язків овруцького боярства входила «служба ординська» – супровід великокнязівських послів через степ до Криму чи кочовищ Перекопської та Ногайської орд.

---

² Голубев В., Довнар А. Панцирныя баяры Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. (на прыкладзе Азярышчанскага староства // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012. С. 268–282. Там же див. історіографію проблеми та бібліографію праць інших істориків.

³ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 272.

⁴ Детальніше див.: Білоус Н. Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смолія. Київ, 2010. С. 269–290.

⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 153.

У ревізії Овруцького замку 1552 р. згадується про таких ординських слуг, які жили в Овручі і на волості, тобто селах, серед них були і заушани: «то слуги ординские жъ сами на волости живутъ, тую жъ службу и тягль тягнутъ, што и тые слуги ординские, которые при мeste живутъ»⁶. Останнє дослідження В. Поліщука показує, що згадана ревізія Овруцького замку 1552 р. демонструє занепад ординської служби, від якої залишилось хіба що службове землеволодіння, а виконання самої служби – возити листи в Орду і супроводжувати послів – уже на той час відійшло у минуле. Натомість земля, що колись призначалась під ординську службу, належала боярам, які не мали її виконувати⁷. Власне, це засвідчує і королівський привілей на підтвердження шляхетських прав зауським боярам 1570 р., де жодним словом не згадується про цей обов'язок⁸.

Абсолютна більшість заушан – малозаможна або бідна шляхта, яка не мала своїх підданих. Згідно з поборовим реєстром 1571 р., наприклад, у с. Невмиричах такої шляхти було 9 димів (домогосподарств), Левковичах – 6, Білошичах – 6, Закусилах – 4, Скуратах – 4, Недашках – 3, Верповському – 2 дими⁹. Згідно з реєстром збору людей на військову службу з королівських маєтків Київського, Волинського і Брацлавського воєводств 1579 р., на Заушші та Овруччині загалом існувало 32 села такого типу, де нараховувалося 207 боярських дворів¹⁰, в яких тоді могло проживати приблизно 1300 осіб. У тому ж джерелі зауськими названо 56 димів¹¹. Серед них були представники таких родин: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Білоцькі, Васьковські, Верповські, Волковські, Виговські, Гаєвські, Гошовські, Дідківські, Закусили, Каленські, Кобилинські, Кончаковські, Коркушки, Костюшковські, Левківські, Макаревичі, Меленевські, Невмерицькі, Недашковські, Пашинські, Сингаївські, Толкачі, Ущаровські, Ходаківські, Чопівські, Шваби та інші.

Характерний опис цієї напівшляхти залишив французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який протягом 1630–1640-х років перебував на службі у польських королів. У загальних рисах він так охарактеризував боярську верству на українських землях: «Виняток становлять землі, належні Короні [...] де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам. Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нащадки

⁶ Российский государственный архив древних актов, г. Москва (далі – РГАДА), ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 108 об.–109.

⁷ Поліщук В. Підтвердження прав власності земянам Невмирицьким на землю в Овруцькому повіті в XV–XVI ст.: аналіз та публікація актів Руської (Волинської) метрики // Записки НТШ. Т. CCLXXI. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 59–60.

⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 4–5 об.

⁹ Źródła Dziejowe. T. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; T. IX: Ziemia Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894. S. 27–29.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). Ч. VII. Т. 3. Киев, 1905. С. 26–28.

¹¹ Źródła Dziejowe. T. XX. S. 29.

бояр успадковують їх за умови виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча і заможних, більшість є досить бідною»¹².

У XVIII–XIX ст. на означення цієї соціальної групи вживали терміни «шляхта загорова» (від пол. *szlachta zagrodowa*), «шляхта застінкова» (від пол. *szlachta zaściankowa*) або «околична» шляхта (застінок – околиця). В окремих регіонах Речі Посполитої ця малоземельна дрібна шляхта була достатньо чисельною, у більшості випадків не мала підданих, власноруч обробляла землю, від селян вирізнялася володінням шляхетським гербом, правом участі у політичному житті (голосу на сеймах і сеймиках), сталими родинними традиціями і звичаями (зокрема, забороною одружуватися з селянками), особливостями побутової культури, ментальністю¹³. Мешканці деяких сіл Заушшя навіть у ХХ ст. називали себе «шляхтою», зберігаючи традиції і самобутню культуру своїх предків.

Існують різні версії щодо походження зауської околичної шляхти. Так, В. Антонович вважав, що вона бере початок від князівських дружинників часів Київської Русі¹⁴. Цієї ж думки дотримувався М. Грушевський¹⁵, а також інші дослідники: П. Клепатський¹⁶, А. Ролле¹⁷, Н. Теодорович¹⁸.

Н. Яковенко в студіях, присвячених зауським боярським родам, наголошувала на їхньому татарському походженні¹⁹. На її думку, початково існувало п'ять патріархальних родів (Булгаки, Болсуни, Коркошки, Ущаци, Круки), які мали спільного предка із тюркським іменем. Ці клани за допомогою шлюбних зв'язків приєднали до себе «нове боярство», яке отримувало землю за вислугу на спустошених територіях у цьому регіоні. Враховуючи, що найраніший відлік осілости тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича, гіпотетично можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин, які повинні були супроводжувати великокнязівських послів та гінців

¹² Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ, 1990. С. 103.

¹³ Див. бібліографію з цієї проблематики: *Tarnawski A. Szlachta zagrodowa w Polsce południowo-wschodniej. Materiały do bibliografii.* Lwów, 1938. URL: <http://vysochanskiy-sas.com/literatura/148-szlachta-zagrodowa-w-polsce>

¹⁴ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. Киев, 1897. С. 20.

¹⁵ Грушевський М. Барская околичная шляхта до конца XVIII в. Этнографический очерк. Киев, 1897. С. 264.

¹⁶ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Одесса, 1912. С. 112.

¹⁷ Rolle A.J. Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie // Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadania historyczne. Warszawa, 1882. S. 8.

¹⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольнской епархии. Почаев, 1888. Т. I. С. 324.

¹⁹ Яковенко Н. Бояри-шляхта із Заушшя // Старожитності. Київ, 1991. № 5. С. 6.

з півночі через степ до Орди. Суто поліська специфіка замкненості побуту сприяла щільнішому згуртуванню «шляхетської околиці», яке підсилювалося зовнішньою загрозою²⁰.

Таке припущення видається слушним, якщо врахувати і той факт, що «заушшани» тримали землю на «татарській службі», яка включала в себе часті виїзди в степ із метою супроводу литовських послів до Кримського ханства²¹. Про можливе тюркське походження «околичної» шляхти писав етнограф К. Черв'як²², вбачаючи оригінальні східні мотиви в орнаменті їх килимових виробів²³. Утім, татарська теорія походження «околичної» шляхти має свої недоліки: якщо враховувати специфіку господарської діяльності татар, для них краще підходив Лісостеп, бо на Поліссі їм довелось би змінити звичний спосіб господарювання. П. Клепатський серед найбільш заселених територій у середині XV ст. виділяє Полісся²⁴, що підтверджується численними археологічними розкопками. Тому масове переселення сюди татар навряд чи відбулося. До того ж, ні родові прізвища місцевої шляхти, ні топонімія Заушшя не несуть слідів виразних тюркських впливів. А на це слід було б очікувати при «щільному розселенні тюркського елемента» в Заушші наприкінці XIV ст. На відсутність тюркської топонімії в басейні Ужа вказує М. Бех, досліджуючи історію околичної шляхти села Бехи²⁵.

Відомо, що військова служба бояр Заушшя у литовські часи традиційно йшла на Київський замок, хоча в адміністративному відношенні волость підпорядковувалася Овруцькому замку. На думку сучасного археолога А. Томашевського, це є опосередкованим, але яскравим доказом саме киеворуського походження і джерел формування населення майбутньої овруцької околичної шляхти²⁶. Вчений сумістив карту давньоруських археологічних пам'яток і картографованих гнізд розселення цієї шляхти, що дозволило йому зробити цікаві спостереження: в основі всіх обстежених існуючих поселень Овруччини знайдені давньоруські пам'ятки, що означає, що ці поселення були частиною давньоруської системи заселення. Родові гнізда овруцької околичної шляхти як населені пункти давньоруської Овруцької волості виникли в серцевині і по краях ареалів традиційної концентрації гнізд ранньослов'янських пам'яток і опорних пунктів

²⁰ Яковенко Н. Українська шляхта ... С. 250–252.

²¹ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте. С. 41.

²² Черв'як К. Шляхта околиць на Коростенщині. Коростень, 1927. С. 18.

²³ Черв'як К. Килимарство на Коростенщині // Краєзнавство. 1929. № 3–10. С. 17–27; Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини // Народна творчість та етнологія. 2011. № 6. С. 53–57. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43423/08-Vasianovych.pdf?sequence=1>

²⁴ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 434.

²⁵ Бех М. Історія розвитку околичної шляхти села Бехи Коростенського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (XV – поч. XX ст.) // Переяславський літопис. Вип. 5. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 9–16.

²⁶ Томашевський А.П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії. Вип. 20. Київ, 2008. С. 481, 482.

кінця IX – першої половини X ст. древлянського племінного союзу. Отже, можна зробити висновок про те, що до основних функцій цих поселень належав контроль над підкореним древлянським населенням у регіоні навколо Іскоростеня. Вони виникли вздовж ключових комунікацій з Києва до Овруча і були покликані виконувати волю великих київських князів. Учений зазначає, що саме у литовську добу в цьому регіоні ми маємо справу з реліктом давньоруської доби, коли службова орієнтація на всемогутній столичний Київ продовжувалася по інерції і давній традиції та в силу вже давно сформованої історичної географії розселення в більш ранній час²⁷.

Здобутки Східноволинської археологічної експедиції НАНУ, очолюваної А. Томашевським протягом 1996–2014 років, підкреслив Л. Залізняк у своєму дослідженні, доводячи тяглість етнокультурного розвитку корінного населення цього краю з часів Київської Русі до сьогодні і наголошуючи на феномені овруцької околичної шляхти²⁸.

Після утворення федеративної держави Речі Посполитої у 1569 р. зауська шляхта, подібно як і інші представники привілейованого шляхетського стану, присягнула на вірність діючому королю Зигмунту Августу і звернулася до нього з проханням підтвердити їм усі давні «свободи і вольності шляхетські», яких вони «звикли уживати» нарівні з іншими шляхтичами Київщини. При цьому прохачі підкреслили, що вони «заровно з ыною шляхтою, земяны киевскими, кгда того потреба указывала, службу ѣшу земскую военную нам їсдару и Речи Посполитои служивали». І тепер, після підписання Люблінської унії, готові були і далі служити, за що хотіли отримати підтвердження старих привілеїв: «иж за теперешним доистемъ унии албо зъедноченемъ Короны з Великим князством Литовским, и за приверненемъ до Короны земли Киевское всих Панов Радъ, земянъ, шляхту и обывателов земли Киевское при всяких правах, свободах и волностях их шляхетских, которых они здавна звыкли уживаты, оставивши и заховавши, а особливе волностями и свободами коронными обдаровавши, особливим привилеемъ ѣшимъ то в сеи земли Киевъскои утвердили». Заушани також звертали увагу на те, що вони нарівні з іншими шляхтичами «водлугъ повинности своєї присегу ку Короне учинили и в реистръ межи иными земяны и обывателми земли Киевское заровно сут описаны и перед нас їсдаря принесены»²⁹. Факт присягання заушанами підтвердив королівський секретар Ян Бистриковський, який приймав від них присягу на вірність королю і Речі

---

²⁷ Томашевський А. Результати та перспективи комплексного історико-археологічного дослідження феномену Овруцької околичної шляхти в Овруцькому проєкті // Шляхетство Полісся України. Старовинні роди овруцької шляхти. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2018. С. 37–38.

²⁸ Докладніше див.: Залізняк Л. Овруцька околична шляхта та проблема початку україногенези // URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11827/Zalizniak_Ovrutska_okolychna_shliakhta.pdf

²⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 4–5.

Посполитій у 1569 р. Серед прохачів згадуються такі зауські бояри: Василій Меленевич Тупочоловський, Богдан Єськович Каленський, Василій Манкович Ходаковський, Іван Юрійович Багриновський, Василій Климович і Григорій Стефанович Білошицькі з «братъєю своєю», тобто з іншими боярами з Заушшя. Як зазначається у привілеї від 4 лютого 1570 р., король Зигмунт Август, зваживши на їхні давні військові заслуги, підтвердив їм та їхнім нащадкам усі згадані шляхетські вольності і свободи, звільнення від відбування повинностей і послуг на овруцький замок (які виконували путні бояри).

З приходом до влади Стефана Баторія у 1576 р. виникла потреба у підтвердженні даного привілею. Задля цього зауські бояри-шляхта послали на сейм кількох осіб: Василя Меленевича Тупочоловського, Богдана Єкутовича Каленського, Василя Манковича Ходаковського з с. Ходаки, Івана Юрійовича Багриновського, Радивона Васильовича і Григорія Стефановича з с. Білошичі, Артема Гнатовича, Яська Петровича з с. Дідковичі, Опанаса Гришковича та Лашука Дем'яновича з с. Недашки. Посланці пред'явили в королівській канцелярії оригінал привілею Зигмунта Августа і просили про його підтвердження. Новий привілей був виданий 10 серпня 1576 р. і повторював зміст попереднього.

3 листопада 1589 р. наступник Стефана Баторія – Зигмунт III підтвердив згаданий привілей заушанам, які з цією метою відрядили до Варшави двох посланців: братів Васяна та Семена Васильовичів Тупочоловських з с. Мелені.

З приходом до влади нового короля – Владислава IV Вази у 1633 р. знову виникла необхідність у новому підтвердженні давніх привілеїв. Нащадки вище згаданих зауських бояр делегували на коронний сейм у Варшаву кількох своїх представників: Івана Білошицького, Бориса Недашковського, Ігната Каленського, Корнія Ходаковського, Данила Овришовського, Михайла Багриновського та Михайла Меленевського. Прохачі надали в королівську канцелярію оригінал останнього привілею – 1589 р., засвідченого підписами короля Зигмунта III та писаря королівської канцелярії Флоріана Олешка, де було викладено зміст привілею 1570 р. Підтвердження цих привілеїв вони отримали на варшавському сеймі 28 лютого 1635 р. У новому привілеї було викладено зміст усіх попередніх і зафіксовано імена усіх прохачів, що додає унікальності цьому документу. Його засвідчили своїми підписами король Владислав IV та писар Руської канцелярії Ян Бедерман (див. Додаток).

***

Козацька революція середини XVII ст. розбурхала суспільство Заушшя: незначна частина місцевої шляхти стала на бік повстанців і покочалася, частина сприйняла революційні події як лихо і рятувалася втечею, а дехто намагався звести рахунки з сусідами і отримати від цього зиск. Як і деінде під час військових катаклізмів, на Овруччині частими були випадки грабівницького і розбійницького характеру, спустошення маєтків.

Серед осіб, які втратили майно і документи на маєтності влітку 1648 р. через напади козаків, були зауські шляхтичі Самійло і Анна Меленевські, що вони засвідчили у житомирському гроді³⁰. 18 грудня 1649 р. Стефан Левковський від себе та від імені своїх братів вніс протестацію до володимирських гродських книг про втрату майна і документів роду Левковських, Булгаковських, Верповських і Геєвських, що сталося у 1648 р., коли козаки Канівського полку, проходячи Овруччиною, віднайшли і викопали скриню з цим майном і документами: «...кгда помененое Воиско Запорозкое в тутошныє краи ишло и чата пулку Каневского и в тамтых краях будучи, тую скриню помененого пна Стефана Левковского в закопаню въ острове Моровине будучую нашодши и оную выкопавши, добра и охандозства розныє побравши, а тыє вси sprawy попалили и в попел обернули»³¹.

Від дій козацьких підрозділів постраждало чимало іншої зауської шляхти. Так, 19 січня 1650 р. Іван Ходаковський вніс маніфестацію до луцького гроду від себе та від імені Суринів, Виговських, Дідковських, Іскоростенських, Щеніївських, Сингаєвських, Ходаковських, Каленських, Меленевських, Білошицьких, Пашинських, Скуратовських та інших місцевих шляхтичів (крім тих, які приєдналися до Війська Запорозького) про грабунки і насильства, заподіяні їм козаками з полку Яна Бруяки, та про врятування їх лише через заступництво київського митрополита Сильвестра Косова перед гетьманом Богданом Хмельницьким³². Ян Бруяка – колишній овруцький підстароста, який з початком війни покозачився і вочевидь зводив рахунки з заушанами, маючи з ними давні конфлікти. 24 листопада того ж року Мартин Дідковський вніс маніфестацію до Луцького гродського суду про втрату майна і документів на маєтності, які він закопав у 1648 р. у дворі свого маєтку с. Дідківці, через дії повстанців: «кгда ... выуздавшисе на вшелякие збродни ребеллизанци козаки и хлопи, а руки противько паном своим и Речы Посполитой поднесшы, небезпеченством такъ здоровю, яко и субъстанции кожъдому грозили»³³.

У роки збройного протистояння нерідкими були випадки намагання нажитися за рахунок сусідів або захопити чуже майно. Так, 23 січня 1651 р. Іван Свідерський поскаржився до житомирського гроду на Недашковських, які привласнили його майно, передане ним на зберігання під час «свавілля і хлопських бунтів». Зокрема, Іван Недашковський привласнив оригінали його майнових документів та готівкою 1150 злотих, а Яцько Гаврилович і Андрій Мишкович Недашковські захопили його поля, сіножаті і бортні дерева у с. Недашки, чим

³⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 440–441.

³¹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 85, арк. 273–274 зв.; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. Киев, 1867. С. 96–99.

³² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 1–1 зв., 3 зв.

³³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 247, арк. 505–506; Регест: Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник докум. / Упор. Л. Сухих, В. Страшко. Київ, 2008. С. 192.

завдали збитків скаржникові на 800 злотих³⁴. Інші сусіди згаданих заушан теж виявилися грабіжниками і нападниками: 9 червня 1653 р. Андрій Горайн поскаржився до луцького гроду на шляхтичів Сингаєвського, Беха, Ходаковського, які, знаючи про те, що він утік зі своєї маєтності Яблоновки і переховувався на Волині, 29 травня того ж року здійснили напад на його село «з купою немалою людей свавольних», забрали з його будинку усе рухоме майно – «то в'єсе в'є способъ якоєсь здобычы забравъшы, шобы вышъменованые зъ своими помочъниками ку пожиткови своєму шберънули, маєтность протестуючыхсе спусътошыли и в'єнивечъ шберънули»³⁵.

23 липня 1654 р. Прокіп Верещака вніс протестацію до володимирського гроду про відмову намісника Овруцького замку Геліяша Васьковського покарати овруцьких бояр і міщан, які співчували козакам, за напад після відходу татар 1653 р. на його маєток у с. Кам'янка, де нападники заподіяли значних шкод: «шкъна побили, и печь рудную спустошили в Каменьце будучую, в востатъку мєхи рудницькіє и в'єсе начинъє до нєє належачое в мєсьтє Овручимъ на фолварках закопаные, начинъє побрала и михи поризали, и шкоды на 500 золотых полских учинили»³⁶. При цьому намісник замку Васьковський відмовився прийняти скаргу від потерпілого в овруцькому гроді, вочевидь, будучи теж у змові з козаками, що не викликає подиву, адже у квітні 1650 р. уся його родина у с. Васьківці постраждала від нападу жовнірів корогви Юрія Немирича. Подібна доля спіткала представників родин Ущапів і Барановських, яким жовніри тієї ж корогви завдали кривд і значних збитків відповідно у с. Ущапів і с. Гошів³⁷.

Варто зауважити, що випадки показачення зауської шляхти не були численними: принаймні документально можна підтвердити тільки два приклади щодо представників родини Швабів і згаданих Васьковських. До овруцької сотні Київського полку потрапили Іван Васьковський та Семен Шваб, про що згадується у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де зафіксовано імена 40 тисяч козаків³⁸. У 1651 р. таких осіб значно побільшало, зокрема, серед численної родини Виговських³⁹. Найбільш відомим був Іван Остапович Виговський (бл. 1608–1664), який зробив блискучу кар'єру: був ротмістром у кварцяному війську, очолюваному Стефаном Потоцьким і брав участь у битві під Жовтими Водами (1648), потра-

³⁴ ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1 ж. спр. 14, арк. 30 зв.–31 зв. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. С. 102–103.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1228–1230. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. III. Т. 4. Киев, 1914. С. 762–764.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 349–350; Регест: Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник докум. ... С. 317–318.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 137 зв.–141; Регести: Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник докум.... С. 136.

³⁸ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Упор. В. Страшко, О. Тодійчук та ін. Київ, 1995. С. 311.

³⁹ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. С. 104–108; Мицик Ю. Виговські // Енциклопедія історії України: У 10 т. Київ, 2003. Т. 1. С. 503–504.

пив у полон (16 травня 1648 р.), після викупу з татарського полону Богданом Хмельницьким перейшов на бік повстанців, став генеральним писарем Війська Запорозького (1650), гетьманом Війська Запорозького (1657–1659), київським воєводою (1659–1664)⁴⁰. Однак більшість зауської шляхти залишалася вірними підданими польського короля і ідеалам Речі Посполитої.

***

Отже, можна погодитися з більшістю дослідників, що овруцька і зауська околична шляхта були нащадками древлянської родової аристократії. Осаджені київськими князями в Заушші бояри та дружинники в пізньому середньовіччі поступово трансформувались у бояр-шляхту, становили свого роду український аналог західноєвропейського лицарства. У литовську добу вони також були частиною «ординської політики» великих князів литовських. Після складення присяги на вірність польському королю згідно з актом Люблінської унії 1569 р. зауські бояри належали до військово-службової верстви Речі Посполитої, за що їм неодноразово підтверджували шляхетський статус. Зрештою, це засвідчують надані їм привілеї – документи, що публікуються нижче у «Додатку»⁴¹.

Під час козацької революції залежне зем'янство спільно з панцирними боярами забезпечувало основний старшинський контингент Війська Запорозького⁴², до складу якого належало чимало любецьких і остерських замкових зем'ян і бояр, меншою мірою – овруцьких і житомирських. Хоча деякі нечисленні заушани стали на бік повстанців і поповнили їхні лави, переважна їх більшість залишилася вірними королю. Наявні джерела спонукають вбачати в представниках зауської шляхти носіїв психології «обережного провінціала»: у буремні революційні часи більшість із них, схоже, лишилася осторонь активної боротьби; формально будучи вірними Короні, вони не чинили опору гетьманській владі, натомість намагалися використати ситуацію у власних, суто приватних цілях. Видається, що внутрішні проблеми завжди найбільше турбували місцеву дрібну шляхту, якій були притаманні локальна самосвідомість і локальний патріотизм.

Разом із тим, загальна консервативність заушан сприяла збереженню їхньої національної ідентичності і самобутньої культури⁴³. Тривала кількасотлітня бо-

---

⁴⁰ Див., наприклад: *Степанков В.* Виговський Іван Остапович // *Енциклопедія історії України ...* Т. 1. С. 502–503.

⁴¹ Документи публікуються вперше, мовою оригіналів, згідно з правилами, розробленими В. Німчуком (*Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції*. Ч. 1: Проект. Київ, 1995). Документи супроводжуються редакційними заголовками, тексти розбито на клаузули відповідно до вимог дипломатики. Після кожного тексту подано інформацію про місце знаходження запису. Розділові знаки вжито згідно з сучасними правилами орфографії. Скорочені слова під титлами збережено без відтворення.

⁴² *Яковенко Н.* Українська шляхта... С. 274–275.

⁴³ *Васянович О.* Прояви соціальної ідентичності околичної шляхти Житомирщини: огляд традиційної матеріальної та духовної культури // *Шляхетство Полісся України*. Старовинні роди овруцької шляхти. С. 52–60.

ротьба за обстоювання своїх прав і шляхетських вольностей у річпосполитську добу не стали цьому на заваді, а консолідували зауське суспільство. Та сама відданість традиціям допомагала їм протистояти русифікації в імперській період. Тому феномен зауської шляхти і досі викликає непрехований дослідницький інтерес.

ДОДАТОК

№ 1

4 лютого 1570 р. Варшава. – Привілей короля Зигмунта Августа зауським боярам на шляхетські вольності

Przywilej ziemianom Xięstwa Kiiowskiego na wolności szlacheckie

Привілеї земяном князства Києвського заушськимъ
с Ходаковъ на волности шляхетские

Жикгимонт Август, Божю милостю корол полскии, великии княз литовскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, києвскии, волинскии, подляскии, ифлянтскии.

Чинимъ знаменито тым њшим привілеєм нинешним и на потом будучимъ. Приездили до нас земяне њши земли Києвское заушськиє с Ходаков шляхетные Василеи Меленевич Тупочоловскии, Богданъ Ескович Каленскии, Василеи Манкович Ходаковскии, Иван Юревичъ Багриновскии, Василеи Климович а Григорей Стефанович Белошицкиє зъ братею своею земяны києвскими зъ Заушгъ, бьючи намъ чоломъ ѡ том, иж яко з давных часовъ // [4 зв.] за славное а светое памети продковъ њших королеи полских и великих князеи литовских всяких правъ, свобод и волностеи шляхетских уживали и службу њшу земскую военную за потребою припалою, заровно з ыншими земяны києвськими нам їсудару и Речи Посполитои служивали. И покладали перед нами листы њши с канцляреи њших Великого князства Литовского до воеводы києвского и також и до кашталяна києвского писаные, росказуючи абы ни в чомъ не нарушиваючи стародавних прав, волностеи и свобод шляхетских ни до яких иных повинностеи и послуг замковых им незвыклых, такъ теж и ку послушенству и присуду замковому не притягали и мешканемъ уставичнымъ при себе в Києве, кгда якое potrzeby и послуги њшое военное не вказывает трудности имъ не чинили, але жебы ся во всемъ ку ним спокоине и пристоине, яко против шляхте належи, заховали, абыхмо в том ласку њшу королевскую им показали. А при таковых всих правах, свободах и волностях шляхетських, которых они здавна заровно з ыншою шляхтою земли Києвское уживали, их оставивши и заховавши листом, привілеєм њшим им то утвердити велели, за которым бы они сами и потомкове

их водлугъ стародавнего обычаю уживаючи, волностѣи, свобод и прав шляхетских посполитых в покою мешкати могли.

Мы, взявши о том певную ведомост, иж они з давных часов правъ, свобод и волностии шляхетских уживаючи, заровно з ыною шляхтою, земяны киевскими, кгда того потреба указывала, службу ѣшу земскую военную нам їсдару и Речи Посполитою служивали, зъвлаща иж за теперешним доистѣмъ унии албо зъедноченѣмъ Короны з Великим князством Литовским, и за приверненѣмъ до Короны земли Киевское всех Панов Радъ, земянъ, шляхту и обывателов земли Киевское при всяких правах, // [5] свободах и волностях их шляхетских, которых они здавна звыкли уживаты, зоставивши и заховавши, а особливо волностями и свободами коронными обдаровавши, особливим привилеѣмъ ѣшимъ то в сеи земли Киевской утвердили. И для преслухана присеги земян и всех обывателов земли Киевское ку Коронѣ посылали есмо дворянина ѣшого урожного Яна Быстриковского, которыи намъ дал справу иж и тые земяне наши вышѣи менѣные заровно з ыными земяны и обывателми земли Киевское водлугъ повинности своеи присегу ку Коронѣ учинили и в реистръ межи иными земяны и обывателми земли Киевское заровно сут описаны и перед нас їсударя принесены. На чоломбитѣе их яко верных подданныхъ ѣшихъ учинили, а их при всяких правах, свободах и волностях шляхетских водлугъ стародавнего обычаю зоставили и заховали, якожъ и тымъ привилеѣм ѣшимъ заховывамы, зоставуѣмы и утвержамы вшелякиѣ права и волности их шляхетские по тому, яко того з давных часовъ за славное а светое памѣти предковъ ѣшихъ королеи польских и великих князеи литовских звыкли уживат. Которых всех волностѣи своих шляхетских мают они сами, жоны, дети, потомковѣе и счадки их обоѣго поколеня уживати и в них ся ховат, множити и веселити вечными часы, служачи намъ їсдру и Речи Посполитою службу ѣшу земскую военную заровно з ыными земяны и обывателми земли Киевское, водлугъ потребы припалоѣе военное албо рушеня посполитого. А иных никоторых повинностѣи и послуг замковыхъ, которые на бояр путных належат и теж уставичного мешканя при замку ѣшом киевском, кгда того потреба военная не при- // [5 зв.] падѣть полнити и чинити не повинни, в чомъ воєводоѣе и кашталяноѣе киевские теперешние и на потомъ будучие такъ за щасливого панованя ѣшого, яко и потомковъ ѣшихъ королеи польских и великих кнѣзеи литовских ниякое трудности и угисненя над право посполитое и над тот привилеѣи ѣшъ от нас им даннии нияким обычаем чинити не мают и не будут мочи.

И на то есмо ему дали тот ѣшъ привилеѣи с подписанѣмъ руки ѣшое королевское, до которого и печат ѣшу коронную привесити есмо рассказали.

Дан в Варшавѣ, дня четвѣртого фѣвраля, року Божего нароженя тисѣча пятьсот сѣмдесятого, а панованя ѣшого чтырдесятого першого.

Оригінал: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 4–5 об.

Мікрофотокопія: ЦДІАК України, ф. КМФ-36. оп. 1, спр. 192, арк. 4–5 зв.

№ 2

**28 лютого 1635 р. Варшава. – Привілей короля
Владислава IV зауським боярам на підтвердження
шляхетських прав і вольностей, наданий Зигмунтом
Августом у 1570 р. та підтверджений у 1576, 1589 рр.**

[103 зв.] Confirmatio praw i wolności boiarom owruckim nazwanym zauskim

Władysław IV z łaski Bożej król polski etc.

Oznaimuiemy etc.

Produkowano przed nami szlachetnych Iwana Białoszyckiego, Borysa Nieraszkowskiego, Ihnata Kalenskigo, Korniiia Chodakowskiego, Daniła Owryszowskiego, Mychała Bahrynowskiego, Michała Meleniewskiego, ziemian kiiowskich imieniem, confirmatią królów Ich Mści polskich, antecessorów naszych, oryginału przez ich Mści Zygmunta Augusta przed unią antecessorów pomienionych szlachty na wolności i swobody ich szlacheckie danego, całą zupełną i ni w czym nienaruszoną ręką świętej pamięci Króla JeMci Pana oica naszego podpisaną i pieczęcią koronną większą utwierdzoną. I proszono nas abyśmy też confirmatią i ten oryginał słowo od słowa wpisawszy na mocą naszą królewską potwierdzić raczeli, która confirmatia pismem ruskim tak się w sobie ma:

Жикгимонтъ третии, з Божое ласки корол полскии, великии княз литовъскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, киевскии, волынъскии, подляскии, инфлянтъскии и королевства Шведского, наублизшыи дедичъ и пришлыи корол.

Ознаимуємо тым листомъ нашим всим вобец и каждому зособна, кому бы то належало ведати. Иж покладали передъ нами земляне наши земли Киевское зауськие зъ Меленев // [104] шляхетные Васян а Семен Василевичове Тупачеловъские привилеи продка нашего славное памети кор. его мл. Стефана на паркгамене писаныи, которым его кор. мл. вси свободы и волности шляхецкие ведле привилею кор. его мл. Жикгимонта Августа на волност земляномъ киевским зауским и с Ходаковъ потвердити рачил, просечи нас сами ѿд себе и именемъ брати своее всех землянь зауских Меленевъ, абысмы их при тых всех волностях водле того привилею продка нашего зоставивъши и листом нашим то им потвердили. А такъ мы, видечи в том прозбу их слушъную, тот привилеи короля его мл. Стефана ѿгледавъши и то все, што в нимъ ест ѿписано, ку ведомости нашої припустивъши, казалисмо для лепъшого певъности в тот нашъ листъ вписати и слово ѿд слова такъ ся в себе мает.

Стефанъ, зъ Божое ласки, корол полскии, великии княз литовъскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, киевскии, волынскии, подляскии, инфлянскии панъ, княз седмикгородскии.

Ознаимуємо тым листом нашим всим вобец и каждому зособна, кому то ведати належит, нинешним и напотом будучим, иж указывали перед нами

земяне наши земли Киевское зауские с Ходаковъ шляхетныи Василеи Меленевиць Тупочоловъськии, Богданъ Екутович Каленъськии, Василеи Манъковичъ Ходаковъськии, Иванъ Юревиць Багриновъськии, Радивонъ Василевичъ а Григореи Стефановичъ зъ Бялошиць, Артимвъ Кнатовичъ, Яско Петровичъ зъ Дядковичъ а Опанас Гришъковичъ, Лашукъ Демяновичъ з Недашъковъ листъ Жикгимонта Августа, короля, продка нашого на паркгамене писаныи, которым листом своимъ заховуючи тых землянь киевскихъ при давньныхъ свободахъ и волностяхъ ихъ шляхецкихъ подтвердить имъ то рачил, яко то все ширеи и достаточнеи на тым листе продка нашого *єст* описано, которые слово *од* слова такъ се в себе маєт:

Жикгимонтъ Августъ, з ласки Божое корол полскии, великии княз литовскии, рускии, прускии, жомоитъськии, мазовецкии, инъфлянтскии, подляскии, волинскии, киевскии и etc. панъ и дедичъ, и инънымъ знеменито тым нашимъ привилеємъ нинешнимъ и на потомъ будучимъ. Приездили до насъ земляне наши земли Киевское зауские // [104 зв.] с Ходаковъ шляхетныи Василеи Меленевиць Тупачовъськии, Богданъ Ясковичъ Каленъськии, Василеи Манъкевичъ Ходаковъськии, Иванъ Юревиць Багриновъськии, Василеи Климовичъ а Григореи Стефановичъ Бялошицкии посполу зъ братею своею земляны киевскими заускими, бючи намъ чоломъ *о* томъ, *и*жъ яко з давныхъ часовъ за славное светое памети предковъ нашихъ ихъ мл. королеи полскихъ и великихъ князеи литовскихъ вшелякихъ правъ, свободъ и волностей шляхецкихъ ужываючи и за щастливого панования нашого, и ужываючи службу нашу земьскую военную за потребою припадою заровно зъ иною шляхтою земляны киевскими намъ господару и Речи Посполитои служывала. И покладали передъ нами листы наши съ канъцелярии нашео Великого князтва Литовского до воеводы и каштеляна киевского писаные, росказуючи имъ, абы ни въ чомъ не нарушаючи стародавнихъ правъ, свободъ и волностей ихъ шляхецкихъ, ни до якихъ повинностей и послугъ замъковыхъ имъ незвыклыхъ, такъ тежъ ку послушенству и присуду урядовому замку Киевского не притягали, и мешъканемъ уставичнымъ при себе въ Кieve, кгда якое потребы и послуги нашео военное не указует, трудности имъ не чинили, але жебыс во всемъ ку нимъ спокоине и пристоине, яко противъ шляхте належитъ заховали, абыхмо в томъ ласку нашу господарскую имъ показали, а при тыхъ всихъ волностяхъ, свободахъ и правахъ шляхецкихъ, которыхъ они зъдавна ужывали, ихъ заховавъши и зоставивъши листомъ привилеємъ нашимъ то утвердили, за котрымъ бы они сами и потомки ихъ подлугъ стародавнього обычаю ужываючи, волности и правъ посполитыхъ шляхецкихъ в покою мешъкати могли.

Мы теды, маючи *о* томъ певную ведомость, *и*жъ они здавна таковыхъ правъ и волности шляхецкихъ ужывали, и службу нашу земьскую военную поспол зъ иншою шляхтою земляны киевскими намъ господару и Речи Посполитои служыли, а звласча *и*жъ за тразнеишимъ достемъ унии албо зъедноченемъ Короны Польское // [105] з Великимъ Князствомъ Литовскимъ и за приврученемъ земли Киевское ку Короне всихъ Пановъ Рад, землянъ и шбывателевъ земли Киевское при вшелякихъ правахъ, свободахъ шляхецкихъ, которыхъ они здавна звыкли ужы-

вати, зоставивъши и вцале заховавъши над то волностями и свободами коронъными их ѡбдаривъши ѡсобливым привилеем нашим всеє земли Киевское утвердили, и для прислухання присеги ку Короне ѡд землянь и ѡбывателевъ земли Киевское посылалисмо дворанина нашого урожоного Яна Быстриковъского, который нам дал справу, иж тые земляне наши киевський выш менены заровно зъ инъными земляны и обывателми земли Киевское водле повинности своеє присягу ку Короне учинили и в реестра заровно зъ инъными земляны и обывателми тамеишеми суть ѡписаные и до нас господара принесеныє. Видечи того быти речъ слушъную на чолombите их, яко верныхъ подданных наших учинили, а их при вшеляких правах, свободах и волностях шляхецких водле стародавнього ѡбычаю зоставили и заховали. Якож и тым привилеемъ нашим заховывама и зоставуемо вцале вшелякие права, свободы и волности их шляхецкие по тому, яко того з давных часовъ звыкли ужывати, которых свобод и волностей шляхецких и правъ посполитых земьских мают ѡни самы, жоны, дети, потомки и щадки их обоига поколиня ужывати и в них ся ховати, множити и розширати вечъными часы, служачи нам господару и Речи Посполитои службу нашу земскую и военную по тому, яко и инные земляне наши киевський в потребе припалои и в рушеню посполитомъ служат. А инных нияких повинностей, послугъ замъковыхъ, который на бояр путъных належат и теж уставичъне мешканя при замъку Киевском, кгда того потреба военная не указует, полнити и чинити не повинъни, о чом воеводе, каштелянове киевський теперешнии и напотом будучии такъ за щасливого панованя нашого, яко и потомковъ нашихъ листы королевъ полских и великих кнежат литовьскихъ // [105 зв.] ниякое трудности и утисненя над право посполитое земьское и тот привилеи нашъ ѡд нас ем даныи нияким ѡбычаемъ чинити не мают и не будутъ. И на то есмо тымъ земляном нашим киевским выш менены дали тот наш привилеи.

А для утверженя и доброе сведомости того нашого привилею печат нашу до него привеситисмо розказали. Писанъ въ Варшаве, дня четвертого февраля мсца, року Панского тисеча пятсотъ семдесятого, а панованя нашого року чотырдесят первого, Walenty Dembinski Korony Polskiej canclerz.

И били нам чолом преречоныи земляне наши земли Киевское заускии с Ходаковъ, абысмо ихъ водле привилею продка нашого при тых всих волностях, свободах шляхецких зоставивъши, листом нашим то им потвердили. А такъ мы, прихиялючис потверженюм всим вобец на сеиме коронации нашеє в Кракове учиненого, и видечи в том прозбу их слушъную тых всих землян наших киевських зъ Зауша и с Ходаковъ, меновите в томъ листе нашим ѡписаных водлугъ того листу продка нашого при тых всихъ правах, свободах и волностях их шляхецкихъ, которых если въ ужываню были и на тот час суть зоставуемо и заховуемо, и то им нинейшим листом потвержаемо и умацняемо на вечность такъ, иж во всем тым яко выжеи в томъ листе нашем естъ ѡписано, их ховати хочемо и ѡбецуюмо мы сами и потомкове наши королеве полскии и вяликии князи литовьскии, не допускаючи им над тот лист продка нашого и тоє наше потвержене ниякого утисненя над право посполитое земьское чинити.

А на сведоцтво того всего вышъ ѡписаного тот листъ рукою нашою под- писалисмо и печат нашу коронъную до него завесити розказали есмо. Данъ въ Варшаве, дня десятого мѣсца августа, року тисеча пятсотъ семдесят шостого, а кролеванъя нашого першого. У того привилею печать привесистая и подпис руки его кор. мл. тым способом: Stephanus Rex, а подпис писарскии тыми словы Joachim Wysocki pisarz.

Которыи вси права, волности и свободы шляхецкие преречоным земяномъ заускимъ наданые во всемъ вцале водле тых привилеев продковъ // [106] наших при них заховуем и тым листом нашим то им на вечност утвержаемъ. Маюти они сами и потомки их тых всих правъ, волности и свобод шляхецкихъ вечне ни въ чимъ непорушнѣе уживати, а зъ земль своихъ ѡичизныхъ службу земскую военную так, яко и инша шляхта земли Киевское служыти, и вшелякое волности шляхецкое водле статуту права посполитого заживати. И на то далисмо имъ всемъ помененымъ земяномъ заускимъ и з Меленевъ тот нашъ листъ, подписавъши его рукою нашою, до которого и печат нашу привеситисмо розказали. Данъ в Берести, дня третего мѣсца ноябра, року Панъского тисеча пятсотъ ѡсмъдесят девятого, панованъя нашого року второго. Sigismundus Rex, Florian Oleszko.

My tedy Władysław król, proźbę ich w tej mierze słuźną być uważywszy oryginalny przywilej ich wyżej mianowany onym na prawa, wolności i swobody ich szlacheckie od KrJMcі Augusta ieszcze przed unią dany, а potem przez królów polskich Stephana i Stej pamięci Krola Jemci pana ojca naszego confirmowany we wszytkich punctach, clauzulach i artykułach ku prawu nieprzeciwnych, w których wszytkich zawsze wolności i swobody w używaniu dotychczas wszyscy pomienieni ziemianie byli, mocą naszą utwierdzamy i umocniamy, i żeby prawo ich w mocy i władzy swej zupełnej na wieky zostawały, mieć to chcemy. Na co dla lepszej wiary ręką naszą podpisujemy i pieczęcią coronną przycisnąć rozkazaliśmy.

Dan w Warszawie na sejmie walnym coronnym dnia 28 msca lutego, roku Pańskiego 1635, panowania naszego polskiego, а szwedzkiego trzeciego roku.

Wladislaus Rex

Joannes Bederman

Оригінал: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 103 об.–106.

Мікрофотокопія: ЦДІАК України, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 214, арк. 103 зв.–106.

TABULA GRATULATORIA

Володимир Александрович, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича
Національної академії наук України (Львів), lvivabc@yahoo.com

Наталія Білоус, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), bilousnat@ukr.net

Андрій Бульвінський, Державна установа «Інститут всевітньої історії Національної академії наук України» (Київ), konotop2@gmail.com

Дмитро Ващук, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), dvashchuk@ukr.net

Ярослава Верменич, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), verrosla@gmail.com

Владислав Верстюк, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), vverst@ukr.net

Степан Віднянський, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), stepanvid@ukr.net

Анджей Гіль, Люблінський католицький університет Івана Павла II (Люблін,
Республіка Польща), andrzej.gil@iesw.lublin.pl

Віктор Горобець, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), victor_gor@ukr.net

Андрій Гурбик, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), agurbyk@gmail.com

Олександр Гуржій, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), ukraine.middle.ages@gmail.com

Олександр Донік, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), donnik@ukr.net

Леонід Зашкільняк, Львівський національний університет імені Івана Франка
(Львів), leoza10@gmail.com

Мирон Капраль, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Львів), m.kapral@yahoo.com

Сергій Кокін, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), kokinet@ukr.net

Сергій Копилов, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський), post@kpn.u.edu.ua

Андрій Кудряченко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), kudani@ukr.net

Олександр Лисенко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), Ukr2ww@ukr.net

Петро Лисенко, Інститут історії Національної академії наук Білорусі (Мінськ, Республіка Білорусь), frystorm@gmail.com

Микола Литвин, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Львів), inukr@inst-ukr.lviv.ua

Генрик Літвін, Варшавський університет (Варшава, Республіка Польща), henryk.litwin@msz.gov.pl

Андрій Мартинов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), martynov.andriy15@gmail.com

Олександр Моця, Інститут археології Національної академії наук України (Київ), Motsia@nas.gov.ua

Олександр Одрин, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), olodrin@ukr.net

Іван Патрисяк, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ), i_patrilyak@ukr.net

Олександр Реєнт, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), Reent.O.P@nas.gov.ua

Олександр Рубльов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), rublow@ukr.net

Юрій Савчук, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), yuriisavchuk@yahoo.com

Петро Сас, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), petro.m.sas@gmail.com

Олексій Сокирко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ), sag@univ.kiev.ua

Вікторія Солошенко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), witotschka@ukr.net

Ігор Соляр, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Львів), isoliar@ukr.net

Ігор Старенький, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (Кам'янець-Подільський), starenkiy_igor@ukr.net

Наталія Старченко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), interregnum@ukr.net

Олена Стяжкіна, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), fotodonetsk@ukr.net

Василь Ткаченко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), office.ivinanu@nas.gov.ua

Валерій Томазов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), tomazov.valery@gmail.com

Олександр Удод, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), oudod@ukr.net

Тарас Чухліб, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), taras_chuhlib@ukr.net

Валентина Шандра, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), VaLShandra@gmail.com

Віталій Щербак, Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ), v.shcherbak@ukr.net

ЗМІСТ

Поєднуючи академізм з новаторством: історіографічний портрет вченого (Олександр УДОД)	5
--	---

ЦИВІЛІЗАЦІЯ. ІДЕНТИЧНІСТЬ. РЕГІОНАЛІСТИКА

<i>Василь ТКАЧЕНКО</i> Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу	21
<i>Ярослава ВЕРМЕНИЧ</i> Україна як ареал порубіжжя: глобальні, регіональні та локальні рівні національного наративу	39
<i>Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ</i> Україна в європейському просторі: суспільні уявлення, ідеї, реалії	63
<i>Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ</i> Україна у війнах на цивілізаційному кордоні Європи в XVI–XVII ст.	83
<i>Тарас ЧУХЛІБ</i> Шведська корона на захисті української бурави: відносини між Чигирином і Стокгольмом у середині XVII ст.	107
<i>Олександр ДОНІК</i> Між потугою імперії Романових і змаганнями навколо нової Речі Посполитої: українські контексти польського повстання 1863 р.	125
<i>Андрій КУДРЯЧЕНКО</i> Брестський мир України 1918 р.: геополітичні імперативи та міжнародне значення	135
<i>Микола ЛИТВИН</i> Українсько-польські відносини новітньої доби: дискусійні проблеми, історична термінологія і топоніміка	151

СВІТ СОЦІАЛЬНОГО: СТРУКТУРИ, ІЄРАРХІЇ, СПІЛЬНОТИ

<i>Олександр ОДРІН</i> Соціальна та аграрна структура давньогрецького суспільства: використання етноархеологічних даних в історичних реконструкціях	165
<i>Олександр МОЦЯ</i> Місто, замок, село в Київській Русі: особливості функціонування поселенських структур	173

<i>Петр ЛЫСЕНКО</i> Туровское княжество во время великого князя киевского Владимира Мономаха	185
<i>Дмитро ВАЩУК, Ігор СТАРЕНЬКИЙ</i> До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (за матеріалами археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1)	199
<i>Петро САС</i> З історії протидії епідемії чуми на Волині у середині 1620-х років: втеча за межі поселення	211
<i>Наталія БІЛОУС</i> Бояри-шляхта Заушшя на службі Речі Посполитої (XVI – середина XVII ст.)	221
<i>Наталія СТАРЧЕНКО</i> Кілька зауваг про функціонування патронально-клієнтарної системи (ранньомодерна Волинь зламу XVI–XVII ст.)	237
<i>Віталій ЩЕРБАК</i> Православна риторика боротьби за козацьку автономію у складі Речі Посполитої	267
<i>Віктор ГОРОБЕЦЬ</i> Вибори сотника Війська Запорозького: правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії	277
<i>Олексій СОКИРКО</i> Наймане військо гетьмана Петра Дорошенка	301
<i>Юрій САВЧУК</i> Живописці, малярі та іконописці XVII–XVIII ст. – автори козацьких прапорів	321
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i> Середовище львівських скульпторів: європейські родоводи першої третини XVIII ст. в новому освітленні	341
<i>Andrzej GIL</i> Cerkiew unicka w województwie inflanckim w drugiej połowie XVIII wieku. Przyczynek do dziejów zadźwińskiej części metropolii kijowskiej	351
<i>Валентина ШАНДРА</i> Дворянське зібрання Подільської губернії (1860-ті роки XIX – початок XX ст.): метаморфози та їх наслідки	361
<i>Олександр РЕЄНТ</i> Православна церква в Українській революції 1917–1921 рр.	379

PERSONALIA

<i>Мирон КАПРАЛЬ</i> Данило Дажбогович Задеревецький – засновник роду Даниловичів	403
<i>Henryk LITWIN</i> Hawryło Bokiej – lider wołyńskiej szlachty z czasów sejmu unijnego w Lublinie 1569 r.	417
<i>Андрій ГУРБИК</i> Становлення та військово-політична діяльність генеральної старшини Українського Гетьманату: просопографічний портрет Антона Ждановича	427
<i>Олександр ГУРЖИЙ</i> Російські імператриці XVIII ст.: особистісний фактор в політиці щодо України	451
<i>Валерій ТОМАЗОВ</i> Київський міський голова Іван Толлі та його родина: від міщан до дворян	471
<i>Ігор СОЛЯР</i> Дмитро Левицький – дипломат, політик, громадський діяч	483
<i>Сергій КОПИЛОВ</i> Співпраця Івана Огієнка та Кирила Студинського в міжвоєнний період	499
<i>Олександр РУБЛЬОВ</i> Особистий секретар двох академіків – Федір Савченко (1892–1938): гулагівський епілог біографії ученого	513

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ ХРОНОТОП ХХ СТОЛІТТЯ

<i>Владислав ВЕРСТЮК</i> Наростання соціального насилля і криза революційної влади в другій половині 1917 р.	535
<i>Сергій КОКІН</i> Національні операції НКВС 1937–1938 рр.: причини і наслідки	559
<i>Олександр ЛИСЕНКО</i> Соціальна історія війни: деякі теоретичні аспекти і перспективи досліджень	577
<i>Олена СТЯЖКІНА</i> Друга світова війна в житті та смерті українців: спроба налаштування методологічної оптики	587

Вікторія СОЛОШЕНКО

Торгівля творами мистецтва у часи Третього райху
та сучасні проблеми переміщених культурних цінностей 609

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Суспільно-політичні наслідки депортацій українців і поляків
у 1944-1946 рр. 623

Іван ПАТРИЛЯК

До вивчення методики боротьби радянських спецслужб з українським
визвольним рухом: агентурна справа «Провалля» («Пропасть») 633

SUMMARY 660

TABULA GRATULATORIA 661

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ACADEMIA. TERRA HISTORIAE

Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн.

Кн. 1: Простори історії

Редактор *Валентина Матях*

Макет та комп'ютерна верстка *Світлана Блащук*

A38 **Academia. Terra Historiae.** Студії на пошану Валерія Смолія : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана, Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Валентина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020.

ISBN 978-966-136-707-3

Кн. 1 : Простори історії. 672 с.

ISBN 978-966-136-708-0

У першій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені розмаїтим фаховим проблемам, сферам і площинам студювання історії України. Статті згруповано за проблемно-тематичними рубриками – «Цивілізація. Ідентичність. Регіоналістика», «Світ соціального: структури, ієрархії, спільноти», «Personalia», «Екстремальний хронотоп ХХ століття».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)